

XVII. Yüzyılda Safevî Hacılarına Yönelik Osmanlı Devleti ve Mekke Şerifliğinin Tutumu Üzerine Bir İnceleme*

*An Examination of the Attitude of the Ottoman Empire
and Sharifate of Mecca Towards the Safavid Subjects
and Pilgrims in the XVII Century*

ATTALLAH ALRAWASHDEH**

öz

Bu makale, XVII. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Safevî Devleti hacılarının (Acem), özellikle Arap bölgelerinden geçerken karşılaştığı önemli sorunları incelemeyi hedeflemektedir. İranlı hacıların Hicaz'a seyahatlerinde kullandıkları güzergâhların güvenliği, bu yolculukların Hicaz'daki etkileri ve yaşam biçimlerine dair çeşitli yönler, makalenin temel odak noktalarını oluşturmaktadır. Ayrıca, Osmanlı ve Safevî otoritelerinin yanı sıra Mekke şerifliği ve Arap kabilelerinin, İranlı hacıların güvenliği ve onlarla başa çıkma konusundaki tutumları detaylı bir şekilde incelenmiştir. Makalede, Osmanlılar tarafından Safevî tebaasının hac ibadetini yasaklama kararının alındığı ve bu kararların Hicaz'da nasıl uygulandığına dair ayrıntılara da vurgu yapılmıştır. Çalışmada, Arapça, Osmanlıca ve Farsça kaynaklardaki verilerin karşılaştırılması ve analiz edilmesiyle tarihsel bir araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Osmanlı kroniklerinde genellikle Acem hacıları hakkında detaylı bilgiye ulaşılamazken, Arap kaynakları ve Osmanlı arşivindeki belgeler bu konuda önemli bilgiler sağlamaktadır. Hicaz bölgesi, olayların merkezi olarak ele alınmış ve bu olaylar Mekke şerifleri ve makamına geliş tarihleriyle ilişkilendirilmiştir. Makaleden çıkarılabilecek en önemli sonuçlardan biri Osmanlı Devleti'nin ekonomik ve politik motivasyonlarla, Safevî hacılarıyla ilgilenme ve onlar üzerlerinde baskı kurma eğilimde olduğudur. Ayrıca, dinî nedenler mezhep farklılıkları ve Safevî Devleti ve tebaasıyla yaşanan anlaşmazlıklar özellikle Hicaz'da Acem hacılarına kısıtlama uygulanmasında etkili olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hac, Safevî Hacıları, Acem, Mekke Şerifleri

* Makale geliş tarihi: 29 Nisan 2024, kabul tarihi: 30 Mayıs 2024, araştırma makalesi.

** Dr., İstanbul/Türkiye, atalla.rawashdeh@gmail.com, ORCID

ABSTRACT

This article endeavors to elucidate the significant challenges encountered by pilgrims and subjects of the Safavid Empire (*Ajam*) within the Ottoman lands during the XVII. century. The primary focus of the article revolves around the security of the routes employed by Iranian pilgrims embarking on their journeys to the Hejaz, the ensuing impacts of these travels on them and the Hejaz, and diverse facets of their activity in the region. Furthermore, a meticulous examination is conducted on the stances of both Ottoman and Safavid authorities, alongside those of the Sharifate of Mecca and Arab tribes, pertaining to the safety of Iranian pilgrims, as well as their approaches in managing interactions with them. Within the article, particular emphasis is placed on details surrounding the decision to prohibit subjects of the Safavid Empire from undertaking the pilgrimage, and the subsequent implementation of these decisions within the Hijaz. Adopting a historical research methodology, the article systematically compares and analyzes narratives extracted from Arabic, Ottoman, and Persian sources. The Hejaz region is pivotal within this research, serving as the epicenter for events, and the occurrences are correlated with the tenures of the Sharifs of Mecca and their ascendancy dates. The article culminates in various conclusions, with the foremost among them highlighting that the endeavors of the Ottoman Empire, driven by economic and political motivations, played a pivotal role in navigating the Safavid pilgrims and exerting pressure upon them. Additionally, religious motivations and sectarian disparities emerge as discernible factors contributing to the disagreements with subjects of the Safavid State, particularly in relation to the applied restrictions, notably within the Hejaz.

Keywords: Hajj, Safavid Pilgrims, Ajam, Sharifs of Mecca

Giriş

İRAK-1 Arap bölgesi, siyasi, ekonomik ve dinî sebeplerle hem Osmanlılar hem de Safevîler için stratejik bir öneme sahipti. 1508 yılından itibaren Safevîlerin hâkimiyetinde olan bu bölge, Osmanlı Devleti tarafından 1533-1535 yıllarında gerçekleştirilen Irakeyn Seferi ile fethedildi ve 1624 yılına kadar Osmanlı egemenliğinde kaldı. 1623 yılında bölgenin Bekir Subaşı'ya devredilmesini talep eden isyan hareketleri başladı ve bu durum Şah I. Abbas'ın (1587-1629) bölgeyi işgal etmesine yol açtı. Safevîler, Bağdat, Kerkük, Musul ve Diyarbakır'a kadar olan bölgeyi ele geçirdiler. Osmanlılar, Bağdat'ın geri alınması için yoğun bir şekilde çaba sarf ettiler ve 1638 yılında IV. Murad'ın (1623-1640) komutasındaki orduyla Bağdat'ı fethettiler. Osmanlılar, Bağdat'ı bir üs olarak kullanarak İran'ın iç bölgelerine doğru ilerlemeye çalıştı. Sonuçta, Şah Safi (1629-1642) barış talebinde bulundu ve Kasr-ı Şirin Antlaşması (1639) ile Irak-1 Arap bölgesinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğu Safevîler tarafından kabul edildi.¹

Safevî ülkesinden gelen Acem hacılar konusu, özellikle XVI. ve XVII. yüzyılda derin bir siyasi ve dinî boyut taşıyan bir mesele olarak kabul edilirdi. Osmanlı

¹ Özer Küpeli, "Irak-1 Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı (2010), s. 229.

Devleti'nin Safevîlere karşı siyasi tutumu istikrarlı değildi. Bu istikrarsızlık, Safevîlerin askerî hamlelerine ve Osmanlı topraklarına yönelik yayılcı eylemlerine bağlıydı. Mezhepsel farklar da bu meseleye dinî bir boyut kazandırmıştı. Osmanlılar, Safevî Devleti'ni genellikle kendi çıkarlarını tehdit eden bir düşman olarak görmüş, bazen onu bir müttefik gibi, bazen de geçici bir ateşkesin sağlandığı ancak dikkatle izlenmesi gereken bir devlet olarak değerlendirmiştir. Bu değişken siyasi tutum, Osmanlı Devleti'ni, Osmanlı topraklarından geçen Safevî tebaası konusunda genellikle ani kararlar almaya zorlamıştır.²

XVI. yüzyılda Osmanlıların aldığı en önemli kararlardan biri, Irak-ı Arap hac güzergâhlarını kapatmaktır.³ Bu kararın alınmasında, Irak'ın güneyindeki Şii mezhebine mensup aşiretlerin varlığından duyulan korku ve yolların güvenli olmaması etkili olmuştur.⁴ Ancak olayın siyasi ve ekonomik boyutu bundan daha etkilidir. Yolların kapatılması ve Acem hacılarına hac ibadetinin yasaklanması kararı, Yemen ve Irak'ta yoğun Şii nüfusunun varlığı, Hicaz'ın siyasi durumu ve bu bölgeyi kaybetme endişesiyle doğrudan ilişkilidir. Bu karar, stratejik ve siyasi boyutlarıyla önem arz etmekte ve dikkate alınması gereken bir husustur.⁵

Ekonomik açıdan, Osmanlı Devleti'nin bu kararının Safevî Devleti'nin tebaasını koruma karşılığında vergi toplayamama endişesiyle ilişkili olduğu düşünülmelidir. Bu endişe, Güney Irak'taki Müntefik kabilesinin varlığı ve Basra bölgesi ile stratejik liman kontrolü nedeniyle ortaya çıkmıştır. Müntefik kabilesi Basra güzergâhını kullanan tüccar ve hacıları rahatsız ediyordu. Bu durum XVI. yüzyılın sonlarında küçük bir sorun olarak görünse de XVII. yüzyılın ortalarında giderek daha belirgin hâle gelmiştir. Irak-ı Arap bölgesi, Osmanlılar ve Safevîler için hayati bir öneme sahipti. Uzakdoğu ve Hindistan'dan gelen Baharat Yolu'nun kritik bir kavşağı olarak, uluslararası ticaretin merkezinde yer alıyordu. Bağdat'ın stratejik konumu, Basra Limanı'ndan gelen malların Halep üzerinden Avrupa'ya taşınmasını sağlıyor, her iki devlet için ekonomik kazançlar sunuyordu. Ayrıca, Bağdat Sünni İslam'ın önemli tarihi ve dinî merkezlerinden biri olarak Abbasî hilafetinin merkeziydi ve İmam-ı Âzam Ebû Hanife ve Abdülkadir Geylanî gibi önemli şahsiyetlerin türbeleri bu şehirde bulunmaktaydı. Safevîler için ise, bu bölge Şii inancının kalbinde yer alıyor ve Necef, Kerbela gibi dinî merkezlerin bulunduğu önemli bir alanı temsil ediyordu. Her iki devlet de bu stratejik ve dinî öneme sahip toprakları hâkimiyetleri altında tutma amacıyla kıyasıya mücadele etmiştir.⁶

Safevî Devleti'nden gelen Şii hacılar, hacca giderken veya hac dönüşünde

² Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great "Tārīk-e 'Alamara-ye Abbasi"*, translated by Roger M. Savory, (Colorado: Westview Press, 1930), s. 253/1205; Roger Savory, *Safevîler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), s.54-82; Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, çev. Gül Çağlı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1995), s. 150.

³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsaffi Divan-ı Hümâyûn Sicillatı, Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), 7/2717; 12/896.

⁴ Esra Doğan, "Râhhây-ı Hac Der Dovre-i Safevî." *Mikât-i Hac*, (57, 1385/2006), s. 108.

⁵ Attallah Alrawashdeh, "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz'da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma", *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, 33, (2023), s. 8-17.

⁶ Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi", s. 229.

Irak'ta Meşhedeyn, Nefef, Kerbela, Kâzimiyye ve Samarra'da bulunan ve *Atebât-ı mukaddese* veya *Atebât-ı âliye* olarak isimlendirilen yerleri de ziyaret etmekteydiler. Bu bölgeler ziyaretçiler için Hz. Ali'nin kabri ve Hz. Muhammed'in torunu olan İmam Hüseyin gibi önemli dinî figürlerin mezarlarını içermektedir. Şii toplumu için, bu mekânlar Hz. Muhammed'in gerçek vârisleri ve Müslümanların liderleri olarak kabul edilmektedir. Bağdat'ta bulunan Kâzimeyn'de Şii imamlardan İmam Musa Kâzım'ın, yine Samarra'da onuncu imam İmam Ali el-Hâdî ve on birinci imam İmam Hasan b. Ali el-Askerî'nin kabrinin bulunması, Bağdat ve çevresinin Şiiiler ve İranlılar için birer ziyaretgâh haline gelmesinde etkili olmuştur.⁷ Bu merkezlere atfedilen kutsiyet Şii mezhebine has bir inanç haline gelerek özel bir ziyaret ritüeli oluşturmuş ve bu da bölgede çeşitli dinî merkezlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁸

Kanûnî Sultan Süleyman'ın (1520-1566) 1534 yılında Irak-ı Arap'ı tamamen Osmanlı egemenliğine almasıyla birlikte, Şii inancına göre kutsal sayılan Bağdat ve çevresi, Safevî hâkimiyetinden uzaklaşarak muhalif bir devletin yönetimine geçmiştir. Buna rağmen, bölge ile İranlılar arasındaki karmaşık ve çok boyutlu ilişkiler, yaklaşık iki yüzyıl boyunca sürmüştür. Her iki devlet tarafından da bu kutsal mekânları ziyaret etmek üzere kervanlar gönderiliyordu. Ayrıca bu şehirlerde hâlen yaşayan İranlılar mevcut olmakla birlikte Safevî ülkesinde yaşayan İranlılar, adaklarını ve ölülerini buraya gönderiyorlardı. Özellikle kutsal saydıkları bu topraklara defnolunmak üzere ölümlerini gönderilmesi başta veba olmak üzere ciddi sağlık sorunlarını ortaya çıkarmaktaydı.⁹

XVI. yüzyılda coğrafi yakınlık sebebiyle, Nefef ve Kerbela'daki İranlı ziyaretçilerin sayısının Mekke'deki İranlı hacılardan daha fazla olduğu düşünülmektedir.¹⁰ Ancak, bu ziyaretler Osmanlı Devleti tarafından birkaç sefer yasaklanmış ya da kontrol altına alınmıştır. Bu tür yasaklar, Osmanlı Devleti'nin siyasi istikrarını ve egemenliğini koruma amacıyla uygulanmıştır. Safevî ziyaretçi ve hacıları, özellikle Meşhedeyn ile Bağdat ve Basra arasındaki bölgelerde yaşayan yoğun Şii nüfusu ile Osmanlılar aleyhine iş birliği yapabiliyordu. Bundan ötürü Osmanlılar bu endişe ile de Acem hacılarının bölgeden geçişini yasaklanmış olmalıdır.¹¹

XVII. yüzyılda Osmanlı Devleti, Safevî Devleti'nden gelen hacılar konusunda çeşitli tedbirler almaya başlamıştır. İlk olarak, 1612 tarihli Nasuh Paşa Antlaşması'yla, Acem hacılarının Irak ve Basra yerine Halep-Şam yolunu kullanmaları resmen talep edildi ve bu karar uygulamaya konuldu.¹² Birkaç yıl sonra, iki devlet arasındaki çekişmelerin artmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti, Acem hacılarının

⁷ Avni İlhan, "Atebât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1991), 4: s. 49-50.

⁸ Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, s. 1221-1233; Fatma Batkitar, "İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat: Sosyal Hayat ve Mezhep", *Şarkiyat Mecmuası*, 43, (2023), s. 88-90.

⁹ BOA, A. DVNS. MHM. d, 24/124 ; Batkitar, "İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat", s. 88.

¹⁰ Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s.150-153.

¹¹ BOA, A. DVNS. MHM. d, 24/124; Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar*, s.150-153.

¹² Mustafa Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, nşr. Mehmet İpşirli. 6. Cilt. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 2: s. 406.

hacca gitmelerini engelleyeceğini duyurdu.¹³ İki devletin barışmasının ardından, Osmanlı Devleti, hem Irak-ı Arap'tan hem de Şam'dan geçen Acem hacılarını Arap kabilelerinin saldırılarından korumak için ciddi çaba harcamıştır.¹⁴

XVII. yüzyılda Safevî hac kervanının dört ana hac rotası bulunmaktaydı. Birincisi, aynı zamanda ticari bir kara yolu olan Dehna, Kasım ve Necid gibi topraklarının çoğunun çöl olduğu, Basra rotasıdır.¹⁵ Bazı araştırmacılar, bu rotanın kullanılmadığına inanmaya meyilli olsalar da, XVII. yüzyılda kullanıldığı ve canlandırma çabalarının gösterildiği konusunda rivayetler mevcuttur.¹⁶ XVII. yüzyılda malum olduğu üzere Basra Körfezi'ndeki Portekiz ve İngiliz varlığı nedeniyle Basra Limanı'ndan geçiş biraz zor olmuştur. Aynı zamanda daha kolay ve güvenli olan Güney İran'daki Kung Limanı'nı kullanmak da mümkündür.¹⁷

İkinci yol, Arap kaynaklarında tarif edildiği şekliyle Kûfe yolu, İranlıların ifadesi ile dağ yolu anlamına gelen *Râh-e Cebel*'dir. Bu yol tarihî kaynaklarda, yolu inşa eden Abbasî Halifesi Harun Reşid'in (786-809) eşi Zübeyde bt. Cafer'den dolayı "Zübeyde Rotası" olarak anılır. Burası Kûfe'den başlayan ve elli dört menzilden geçerek Mekke'ye ulaşan hac rotalarının en önemlisi kabul edilirdi. XVII. yüzyılda bu yol zorluklarla dolu ve yürüyüş için pek iyi değildi.¹⁸ Fakat Evliya Çelebi (ö. 1684?) Bağdat Seferi'nde bu yolun IV. Murad ile Mekke şerifinin birbirine yazdığı mektupları getirip götürün ulaklar tarafından kullanılmış olduğunu aktarmaktadır.¹⁹

Bir diğer hac yolu, Hürmüz Boğazı'nda yer alan Kung Limanı'dır. Bu önemli liman, Yemen'deki Kunfuza ya da Muha Limanı'na kadar Basra Körfezi ve Umman Denizi'ni Hint Okyanusu'na bağlamaktadır. Arap ve Fars kaynakları, bu yolun XVII. yüzyılda hacılar tarafından kullanıldığına değinmektedir.²⁰

Son rota ise, Van şehrinden Halep şehrine, ardından bugünkü Suriye'nin güneyinden, Ürdün'den Medine ve Mekke'ye uzanan "Şam Hac Yolu" olarak bilinmektedir. Bu rota, Osmanlı döneminde en önemli ve yaygın kullanılan rotadır. XVII. yüzyıl kaynaklarına göre, Acem hacılarını bu rotayı izlemeye zorlayan kesin bir

¹³ Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, s. 1150-1151.

¹⁴ Ali b. Tâceddin es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-beyt ve vülâti'l-harem*, nşr. Cemil Abdullah el-Mısrî. 6 cilt. (Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-kurâ, 1998), 4: s. 181; Ahmed b. Zeynî Dahlân, *Hulâsatu'l-kelem fî beyâni ümerâ'il-Beledi'l-Harâm*. nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasan, (Suudi Arabistan: Arzu'l-harameyn li't-tibâ'a ve'n-neşr, ty), s. 157.

¹⁵ 16. yüzyılın Basra-Mekke yolu, Osmanlı Devleti'ndeki hac ve resmî ulak güzergahları hakkında. Faroqi, *Hacılar ve Sultanlar*, s. 43; 149.

¹⁶ es-Sincârî, [*Menâihü'l-kerem*, 4: s. 182; Esra Doğan, "16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Haclarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt: 21, Sayı: 1: (Mart 2019), s. 366.

¹⁷ Muhammed b. Ali et-Taberî, *İthâfû fuzalâ'i-z-zeman bi-Târîhi vilâyeti Benî'l-Hasan*, tah. Muhsin Muhammed, 2 Cilt, (Kahire: Daru'l-kitab el-câmi'î, ty), 2: s. 172-173; Resul Caferyân, *Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî*, (Kum: Edyan, 2015), s. 325; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2009), s. 27.

¹⁸ Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8 cilt, (Beyrut: Darü'l-'ilm lil-melâyîn, 2002), 3: s. 42; Doğan, "Râhhây-ı Hac", s. III.

¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme (Osmanlıca Tıpkıbasım)*, 10 cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 4: s. 337b.

²⁰ Taberî M., *Târîhu fuzalâ'i-z-zeman*, 2, s. 172-173; Caferyân, *Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî*, s. 325.

emir bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin Acem hacılarını bu rotaya yönlendirdiğini savunmaktadır.²¹

Osmanlı Devleti Irak yolunda karşılaşılan tehlike ve zorluklar nedeniyle alternatif rotalar bulmak mecburiyetinde kaldı. Gerçekten de Acem hacıları bu yolu, mallarını ve paralarını korumak amacıyla Kung Limanı üzerinden deniz yoluyla veya Anadolu-Şam-Medine kara yoluna çevirmek zorunda kalmışlardır. Bu görüş, XVII. yüzyıl Acem hacılarının şiirleriyle ve Nasuh Paşa (1612) ve Serav Antlaşması'nın (1618) şartlarıyla doğrulanmaktadır.²² Tarihçi Naîmâ'nın (ö. 1716) dikkat çektiği önemli bir nokta, Osmanlı ve Safevî egemenliğine boyun eğmeyen Huveyze Hâkimi Râşid ile Mehmen Hâkimi Erdelan Emiri olan Helu Han'ın varlığıdır. Bu kişilerin varlığı, Acem hacıları meselesini değerlendirirken göz ardı edilmemelidir.²³

Osmanlılar, Mekke ve hac meselelerine büyük önem vermişlerdir. Safevî şahının mektuplarında, Osmanlı padişahı “*Hâdimü'l-Haremeyni-Ş-Şerîfeyn*” olarak adlandırılmış, iki kutsal mescidin hizmetkârı olarak görülmüştür. Bu bağlamda, Osmanlı padişahı, hacıların korunması ve güvenliğinden birincil derecede sorumlu tutulmuştur. Dolayısıyla, Osmanlılar hem Acem hacılarının hem de kendi hacılarının, özellikle Anadolu ve Şam yolu üzerinden gelenlerin işlerini titizlikle takip etmek için büyük çaba göstermiştir.²⁴

Hicaz bölgesi sınırları içerisinde hac faaliyetleriyle ilgili her türlü tedbir ve düzenleme Mekke şerifinin sorumluluğundaydı. Hac kabilelerinin Hicaz sınırlarına kadar olan yol güvenliği ve genel asayiş ise hac emirlerinin sorumluluk alanındaydı. Osmanlı yönetimi iki durumda Mekke şerifinin işlerine müdahale ederdi. Birincisi hacıların güvenliği ve rahatıyla ilgili herhangi bir sorun olduğunda; ikincisi ise Osmanlı ülkesi dışından gelen hacıların işlerini denetlemek zorunda kaldıklarındadır. Bu durumlarda Mekke şerifi ve hac emirlerine yönlendirici talimatlar vermek için emirler gönderilirdi.²⁵

Osmanlı-Safevî ilişkileri tarihinin en gergin dönemlerinden biri, 1603-1639 yılları arasında yaşanmıştır. Bu dönemde çoğu tarihçi, Hicaz ve Yemen bölgelerindeki hacıların meselelerine odaklanmak yerine, iki devlet arasındaki savaşlar ve anlaşmazlıkların yanı sıra Anadolu, Irak ve İran'daki olaylara yoğunlaşmıştır. Yüzyılın ilk otuz yılında, Osmanlı-Safevî ilişkilerindeki gerginlik seviyesini anlamak için şu olaylara bakmak önemlidir: 1603-1618 Osmanlı-Safevî Savaşı, Ezbend Muharebesi, Tebriz Kuşatması, Revan Kuşatması, Urmiye Muharebesi, Gence Kuşatması, Şamahı Kuşatması, Tebriz Seferi ve Nasuh Paşa Antlaşması, Revan Kuşatması,

21 Doğan, “Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi Hacıları”, s. 359-378. Arşiv kayıtları, Acem hacıların seyahatlerini ve güzergâhlarını seçme özgürlüğü üzerinde Osmanlı Devleti'nin hassasiyetini yansıtmaktadır. Örnek olarak bk.: BOA, Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A. DVNS. NMH. d), 5/101.

22 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 2: s. 406/442; Şehrbânû Bîgem el-İsfahânî, *Sefernâme-i Manzumi Hac*, (neş. Resul Caferyân, Tahran: 2007), s. 17.

23 Naîmâ, *Târih-i Na'îmâ*, 2: s. 448; Raziyyuddîn b. Muhammed el-Âmilî, *Tanzîdü'l-'ukûdi's-seniyye bi-Temhîdî'l-Devleti'l-Hasaniyye*, (neş. Mehdî Recâ'î, Kum: Merkez-i Tahkîk-i Ensâbi'l-Eşrâf, 2009), I: s. 309-311.

24 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/120.

25 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), s. 25.

Pül-i Şikeste Muharebesi ve Serav Antlaşması, Osmanlı-Safevî Savaşı ve Kasr-ı Şirin Antlaşması, Revan Seferi ve Bağdat Seferi gibi olaylar incelenmelidir.²⁶

Şerif Zeyd b. Muhsin Döneminde Hacılar ve Acem Meselesi (1632-1666)

XVII. yüzyılda toplam on dokuz farklı kişi şeriflik makamına gelmiştir. Bunlardan en önemlileri Şerif Zeyd b. Muhsin (1632-1666), Şerif III. Berekât ve ondan sonra makama gelen Şerif Ahmed b. Galib (1672-1690), Şerif II. Muhsin b. Hüseyin (1690-1691) ve Şerif Sa'd b. Zeyd'dir (1692-1703). Makalenin bu kısmında, adı geçen şerifler döneminde Acem hacıları ile ilgili gelişmeler ele alınacaktır.²⁷

Hac kabilelerinin izlediği önemli rotalardan bahsedildiğinde, yolda taciz ve tehlikelere maruz kalan kabilelerden Şam ve Acem kabileleri akla gelmektedir. Hint hacıları, Hint Okyanusu'nu aşır Kızıldeniz'deki Muha, Kunfuza veya Cidde Limanı'na ulaştığı için emniyette kaldılar.²⁸ Yemen kafilesi de benzer şekilde güvendedi. Mısır kafilesi, hem Süveyş yolundan Kızıldeniz'deki Cidde'ye olan geçiş güzergâhı hem de Maan ve Akabe'den Mekke'ye olan rota açısından mükemmel ve güvenli bir konumdaydı.²⁹ Mağrip kafilesi, seyahatinin başında Trablus bölgesindeki birçok Bedevi varlığı nedeniyle birkaç saldırı ve hırsızlık olayına maruz kalmıştır. Ancak daha sonra Mısır kafilesine katılmalarıyla herhangi bir zarara uğramamıştır.³⁰

1654-1655 yıllarında Şam güzergâhını kullananlar, *eşkiyâ-yı Urbân* nedeniyle büyük sıkıntılar yaşamış ve bu zorluklar nedeniyle Hicaz'a neredeyse ulaşamamışlardır. Tahminlere göre, bu süreçte hac kafilesinin güvenliği için oldukça yüksek meblağlar ödendiği ve ödenen miktarın 100.000 altın olduğu düşünülmektedir. Ancak, bu yüksek meblağa rağmen, hacıların malları birçok kez çalınmış ve birçok hacı öldürülmüştür. Bu olaylar sadece belirli yıllarla sınırlı kalmamış, Şam güzergâhını kullanan hacılar sürekli olarak benzer problemlerle karşılaşmışlardır. XVII. yüzyıl seyyahlarından Mağribli Abdullah b. Muhammed el-Ayyâşî'nin seyahatnamesinde de bu olaylar sıkça geçmektedir.³¹

²⁶ Safevî-Osmanlı ilişkileri ve savaş-barış dönemlerine dair detaylı bilgi için bk.: Abdurrahman Hibri Efendi, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi, Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021); Kadızâde Ahmed Çelebi, *Fetihnâme-i Bağdad, Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi*, haz. Mehmet Fatih Gökçek, (İstanbul: Libra Kitap, 2021); Songül Çolak, *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi (1638)*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016); Ersin Kırcı, "Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2023), s. 33-62; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevî Münasebetleri*, s. 47-190; Mehmet Fatih Gökçek, "IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne Dair Anonim Bir Eser: Feth-i Bağdâd Kıssası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Ocak 2018), s. 269-296.

²⁷ Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 83-103; Alrawashdeh, "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz", s. 2-20.

²⁸ Raff'uddin el-Murâdâbâdî, *er-Rihletü'l-Hindiyeye ile'l-Cezîretü'l-'Arabiyye*, çev. Semîr İbrahim, (Kahire: el-Meclisu'l-'alâ li's-sekâfe, 2004), s. 38; 41.

²⁹ Abdulganî en-Nablusî, *el-Hakîka ve'l-mecâz fî'r-rihle ilâ Bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz*, (el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb, 1986), s. 177/292. Mısır kervanının, tüm hac kervanlarından donanımlı ve düzenli olduğunu, Sudan ve Mağrip kervanının onunla birleşmesi nedeniyle daha da kalabalık olduğunu dile getiren Gezgin Pitts de bu görüşe katılmıştır. Bk.: Joseph Pitts, *A faithful account of the religion and manners of the Mahometans/ Rihletü Joseph Pitts ilâ Mısır ve Mekke ve'l-Medine*, çev. Abdurrahman Abdullah, (Kahire: [el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb, 1995], s. 22.

³⁰ Abdullah b. Muhammed el-Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşiyeye*, nşr. Said Fazilî ve Süleyman Kuraşî, 2 cilt, (Abu Dabi: Dâr es-Suveydî, 2006), I: s. 177-280.

³¹ el-Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşiyeye*, I: s. 386.

Seyyah el-Ayyâşî'nin belirttiği gibi, Arap kabilelerinin geçiş ve güvenlik için hac emirlerinden sabit meblağlar *Hakkü'l-Arab* aldığı düşünülürken, bu acıların gerçek nedeni daha iyi anlaşılabilir. Şam valisi veya hac emiri değiştiğinde, yeni yetkililer, kabilelere yapılan "Urbân surresi" gibi mali desteği kesip askerî güçlerini kullanarak, bu meblağları Bedevi kabilelerine ödemediği takdirde kabileyi geçirebileceklerine inanarak, kabileye eşlik eden asker sayısını artırma talimatı verirlerdi. Çöl ve sıcak bölgelerde savaşmaya alışkın olan Arap kabileleri, hac emirlerinin inadı nedeniyle askerleri genellikle mağlup etmiş ve bazen birçok hacıyı soyup öldürmüşlerdir.³²

Hac mevsiminde Mekke'nin yoğunluğu nedeniyle insanlar gruplara ayrılır ve her grup kendi lideri veya sorumlusu tarafından idare edilirdi. Ancak Mekke'deki Şam, Mısır, Irak ve Yemen hacılarının hareketlerinin yönetimi ve denetimi kolay değildi. Şerif Zeyd, özellikle bu hac kervanlarına bağlı askerlerin hareketlerini kontrol etme konusunda çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır.³³ Örneğin, 1637 yılında, Şerif Zeyd'in askerleri ile Emîr Şerîf Bey'in liderliğindeki Mısır hac kafilesinin taraftarları ve askerleri arasında büyük bir anlaşmazlık yaşandı. Bu durum, Mekke içinde bir savaşa yol açacaktı. Ancak, Şam Hac Emiri (*Emîrül-hâc*) Muhammed Bey b. Ferruh'un müdahalesi, herhangi bir kaybı önleyerek, anlaşmazlığın her iki tarafın uzlaşmasıyla sona ermesine yardımcı oldu.³⁴ Ancak çatışma tam olarak sona ermedi ve 1638 yılında yeniden ortaya çıktı. Benzer şekilde, Şam emîrül-hâccı da anlaşmazlığın yoğunluğunu azaltmak ve hac törenlerini tamamlamak için çaba gösterdi.³⁵

Seyyah el-Ayyâşî, hac mevsimlerinde Mekke'deki güvensizlik durumunu ve sık sık meydana gelen hırsızlık olaylarını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Bu durumu açıklarken, hacıların gruplara ayrılması ve bu grup liderlerinin hac mevsiminde bulunması arasında bir ilişki kurar. Ayrıca, adaletin etkin bir şekilde uygulanamaması ve Mekke şerifi ile güvenlik sorumlusunun (*Sâhibü's-şurta*) yetkilerinin sınırlı olması nedeniyle güvenlik sorunlarını daha da kötüleştirdiğini vurgular. el-Ayyâşî, hırsızlık olaylarında, mağdurların haklarının kaybolduğunu ve haklarını alamadıklarını belirtmektedir. Dahası, bazı grup liderlerinin çalıntı malların bir kısmını alıp paylaştıkları iddiasında bulunmuştur.³⁶

32 el-Ayyâşî, *er-Rihletül-Ayyâşîyye*, 1: s.386-387. Örneğin, 1701-1702 yılında Aneze ve Benî Sahr kabilelerinin isyanı giderek artarak Şam hac kafilesine vahşi bir saldırıya dönüştü. Tarihçi es-Sincârî, saldırı sonucunda hiçbir hacının hayatta kalmadığını, hepsinin öldürülüp yağmalandığını belirtir. Osmanlı tarihçisi Râşid ise, hac kafilesinin Arap kabileleri tarafından saldırıya uğramasının ana nedenini, Arapların kendilerine Şam ve Cidde'den tahsis edilen 2734 kuruştan fazla ödeme alamamalarına dayandırmıştır. Osmanlı tarihçilerine göre, Mekke şerifi ve bu olaydan sonra "hacıkırdıran" lakabı ile tanınan Şam Hac Emîri Çerkes Hasan Paşa, özellikle Aneze ve Benî Sahr kabilelerini kışkırtmakla suçlanmıştır. es-Sincârî, *Menâihül-kerem*, 5, s. 269; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Râşid Mehmed Efendi *Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi*, haz. Abdülkadir Özcan ve diğeri, (İstanbul: Klasik, 2013), 1: s. 594-595 ; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme İnceleme Metni (1106-1133/1695-1721)*, Haz. Mehmet Topal, (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018), s. 639

33 Şerif Zeyd ve şeriflik dönemi hakkında bk.: Alrawashdeh, "17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz", s. 1-23.

34 Abdülmelik b. Hüseyin el-İsâmî, *Samtu'n-nucûmül-'avâlî fi enbâi'l-evâil ve't-tevâlî*, nşr. Adil Ahmed, 4 cilt, (Beyrut: Daru'l-kütübü'l-İlmiyye, 1998), 4: s. 461-463 ; es-Sincârî, *Menâihül-kerem*, 4: s. 178-180; Dahlân, *Hulâsatül-kelem*, s. 156.

35 es-Sincârî, *Menâihül-kerem*, 4: s. 182.

36 el-Ayyâşî, *er-Rihletül-Ayyâşîyye*, 1: s. 317.

Safevî Hacıları Meselesi

1638 yılında, Osmanlı belgelerinde sıklıkla Kızılbaş olarak tanımlanan Acemlerin hac ve ziyaretler yapmalarını engellemek amacıyla Mekke şerifine padişah fermanı gönderilmiştir. Bu gelişme, Şerif Zeyd için şaşkıncı bir durum olmuştur. Zira hac mevsimi yaklaşmakta ve kervanlar artık Mekke'ye doğru yola çıkmış bulunmaktadır.³⁷ Osmanlı otoritesinin, Şii ve Acem hacılarını kabul etmemekteki ısrarı, o dönemde Safevî Devleti'ne karşı gerçekleşen askerî hareketlerden kaynaklanmaktadır. Bu durum, Revan Seferi'nin sona ermesiyle ve Bağdat'ın fethi için ordunun sefere çıkmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır.³⁸

Bu yasağın amacı, tarihçilerin yorumlarına açıktır. Örneğin, Safevî Devleti içindeki kamuoyu baskısı veya mezhepsel farklılıkların vurgulanması gibi etmenler rol oynamış olabilir. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin kritik dinî merkezi olan Mekke'den Safevî taraftarlarını uzaklaştırma isteği bu yasağın temelinde yer alabilir. Bununla birlikte, Mekke'nin Yemen ile Irak arasında bir ayırım hattı olarak kullanılması veya Yemen'deki Şii İmamî Devleti ile Irak'taki Safevî Devleti arasındaki fikir birliği endişeleri gibi stratejik kaygılar da bu yasağın nedenlerinden biri olabilir.

Mekke şerifi, gelen talimatları dikkatlice uygulayarak Mekke'deki kişileri uzaklaştırma kararı alıp o yıl hac yapmalarını engellemiştir.³⁹ Bu tür önlemler sadece Mekke ile sınırlı kalmamış, aynı zamanda 1644 ve 1653 yıllarında Hicaz'daki kutsal cami ve türbeler gibi Şii ziyaret yerlerinde de benzer şekilde uygulanmıştır. Örneğin Lahsa bölgesinden gelen hacı ve ziyaretçiler, *Ravza-i Mutahhara*'yı ziyaret etmek istediklerinde, Medine-i Münevvere'de bulunan Şerif vekili tarafından bazı engellemelere maruz kalmışlardır. Bunun üzerine "Kızılbaş Hacıları" hariç Lahsa bölgesinden gelen hacıların mağdur edilmemesi için merkezden emir gönderilmiştir.⁴⁰ Belgede geçen "Kızılbaş hacılarından gayrı" ifadesinden, Kızılbaş hacıların Medine'ye girişlerini ve *Ravza-i Mutahhara*'ya erişimlerini engellemek adına şerif ve Medine'deki vekili tarafından tedbirler alındığını anlamaktayız.

Bu dönemde, Mekke şerifliğinin Safevî Devleti'ne karşı tutumuyla ilgili dikkat çeken önemli bir detay, Topkapı Sarayı Müzesi'nin Kutsal Emanetler bölümünde sergilenen Kâbe anahtarı ve kesesinin hikâyesidir. Sergi salonunda bu iki kutsal emanetin altında şu açıklama yer almaktadır: "*Sultan Murad'ın 1638'de Bağdat Seferi'ne götürdüğü Kâbe anahtarıdır. Kesesinin üzerine Sultan IV. Murad'ın ismi ve H.1043 M.1633-1634 tarihi işlenmiştir*".⁴¹

Osmanlı arşiv kaynakları incelendiğinde, bu anahtarın Mekke şerifi tarafından Sultan IV. Murad'a gönderildiğini, daha sonra kaybolduğunu, Edirne'de bulunup

³⁷ es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 181; Dahlân, *Hulâsatü'l-keâm*, s. 157; Gerald De Gaury, *Rulers Of Mecca*, çev: Muhammed Şihab, (Mısır: Medbûlî, 2000), s. 161.

³⁸ Naîmâ, *Târih-i Na'imâ*, 3: s. 829/830; Kâtip Çelebi, *Fezleketü't-tevârîh*, nşr. Seyyid Muhammed, (Mısır: Cenûbu'l-vâdî Üniversitesi, 2003), s. 366.

³⁹ es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 181.

⁴⁰ BOA, A. DVNS. MHM. d, 89/238.

⁴¹ Topkapı Sarayı Müzesi-Kutsal Emanetler-Millî Saraylar Koleksiyonu, No: 21/16. Müze yetkililerine bu açıklamanın kaynağı sorulduğunda, kesenin üzerindeki bu bilginin dışında başka bir cevap alınmamıştır.

Sultan Abdülmecid'e (1839-1861) hediye edildiğini belirten H. 1277 (M. 1861) tarihli bir belgeye ulaşılmıştır. Bu belgeden anlaşıldığına göre, bu anahtarın Bağdat'ı fethetmek için yapılan askerî hareket sırasında taşındığı iddia edilmiştir.⁴²

Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*'sinde Kâbe'nin anahtarı ile ilgili şu önemli rivayet mevcuttur:

“Hepsinden evvel, Bağdat fethedildiğinde Mekke-i Mükerrerme Şerifi Şerif Zeyd bin Muhsin hazretlerinin bir elçisi deve ile çölde Bağdat fethi müjdesini üç günde Mekke'ye götürür ve Şeriften mektup ve hediyeler ile Mekke'nin anahtarını Şeybeoğlu'ndan alıp üç günde Mekke'den yine Bağdat'a gelir. Ta bu kadar yakın yolu vardır ama tavûs kanadı gibi uçar kuşa denk hecin göndermek lazımdır”.⁴³

Sultan IV. Murad, Bağdat'ı fethetmesi ve Kâbe'nin anahtarını Şerif Zeyd'den almasından sonra, kendisinin *Hâdimü'l-haremeyn eş-şerîfeyn* olduğunu ifade etmiştir. Bu zaferin ardından Şerif Zeyd'in Kâbe'nin anahtarını takdim etmesi, hem dinî hem de siyasi açıdan büyük öneme sahip bir olaydır. Bu olay, Osmanlı-Safevî çatışmasıyla ilgili Şerif Zeyd'in tutumunu ve bağlamını açıkça yansıtmaktadır.⁴⁴

Bu dönemdeki Osmanlı-Safevî arasındaki siyasi gerilim, devlet adamlarıyla sınırlı kalmamış, topluma da sirayet etmiştir. 1639 yılında, Kasım bölgesinde Mergânî köyünde, Safevî hacılarından İhlas adlı bir kişinin taciz edildiği ve çocuklarının esir alındığı şikâyeti padişaha ulaşmıştır. Kendisini taciz eden kişi, Safevî Devleti'nin tebaalarını aşağılamak ve alay etmek amacıyla “*Kızılbaş bed-ma'âş*” ifadesini tekrar etmiştir.⁴⁵ Bu gibi ifadeler kaynaklarda da oldukça yaygındı. Örneğin Tarihçi Naîmâ, “*Kızılbaş-ı evbâş*” gibi ifadeleri kullanmıştır.⁴⁶

Seyyah el-Ayyâşî, Şerif Zeyd'in şerifliğinin son yıllarında gelen Acem hac kafileleri hakkında bilgi verirken, Acem hacıların Hicaz'a yaptıkları yolculuğun atmosferini ve gerçekliğini anlamak için bir dizi noktayı vurgulamaktadır. 1650'lerde Acem hacıların düzenli olarak Mekke ve Medine'ye gelmeye başlamıştır. Bu dönemde hacı sayısı 1.800'e ulaşmıştır. Acem kervanı her zaman diğer kervanlardan birkaç gün geride kalmıştır. Çünkü vergi almak için yol üzerinde birkaç kez durdurulmuşlardır. Örneğin, sadece Mekke ile Medine arasındaki yolculukları kırk beş günden fazla sürerken, diğer kervanlar bu sürenin yarısı kadar bir zamanda yolculuklarını tamamlamışlardır.⁴⁷

el-Ayyâşî, Acem hacıların, sadece hacca giderken vergi ödemeleri gerektiğini bildikleri için, her birinin en azından 50 dinar taşıdığını tahmin etmiştir. İsfahan'dan başlayarak Irak-ı Arap'a, ardından Basra'ya, sonrasında Mekke'ye ve

⁴² BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakları (TS. MA. e), 854/79.

⁴³ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4: s. 337b.

⁴⁴ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 4: s. 338a.

⁴⁵ BOA, TS. MA. e, 535/28.

⁴⁶ Naîmâ, *Târih-i Naîmâ*, 2: s. 390. Aynı ifadeleri Seyyah Evliya Çelebi de kullanmıştır: (*Kızılbaş bîd ma'âş ser traş evbaş*) Bk.:Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*, 4: s. 337a.

⁴⁷ el-Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, 1: s. 315; 380.

nihayet Medine'ye ulaşan Acem kervanı, yolculukları boyunca Osmanlı nüfuz bölgelerine girdiklerinde ve Medine'ye varana kadar bölge hâkimlerine ve Araplara 50'ye yakın altın dinar ödemek durumundaydılar. Örneğin, Basra valisi her hacıyı korumak ve Mekke'ye refakat etmek için 30 altın dinar talep ederdi. el-Ayyâşî'ye göre, Mekke şerifi de her kişiden 11 dinar alıyor, hatta bu vergiyi İran şahının veziri, hekimi ve mübaşirinden de tahsil ediyordu. Bunun yanı sıra, Arap kabileleri ve Medine'deki şerif ve seyyidlerin de aldığı bir pay olduğu bilinmekteydi.⁴⁸

Bu mesele, mezhep veya etnik köken ayrımıyla değil, tamamen siyasi ve ekonomik sebeplerle ilgilidir. Örneğin, el-Ayyâşî'nin belirttiğine göre, Basra valisi ve yoldaki yardımcıları, Acem hacılarının başka bir hükümdara bağlı olduklarını düşünüyor ve Osmanlı padişahının koruması altında olmadıklarını varsayıyorlardı. Bu nedenle, kendilerine ulaşım ve koruma hizmeti sunulduğunda, buna karşılık bir ödeme yapılması gerektiği ve bu ödemenin kendilerinden tahsil edileceği düşüncesini benimsemişlerdi.⁴⁹

el-Ayyâşî, XVII. yüzyıldaki İranlı hacılar hakkında eşsiz ve önemli bilgiler de sunmaktadır. Bu dönemdeki İranlı hacılar, genellikle kırmızı giysiler giymekte ve bu özellikleriyle diğer hacı gruplarından ayrılmaktaydılar. Hicaz bölgesinde bulunan İranlılar, dinî ve mezhepsel ritüellerini özgürce yerine getirme imkânına sahiptiler. el-Ayyâşî'nin belirttiğine göre, Medine'de yaşayan İranlılar, Sünni Müslümanlarla farklı inançlar üzerinde tartışmalara girmişlerdi. Kendi inançlarını savunmaya çalışan İranlı hacılar, camilerde diğer cemaati etkileme çabası içerisindeydiler. Ayrıca, Medine-i Münevvere'nin manevi ve ruhsal boyutunun yanı sıra İranlılar için sosyal ve yaşamsal açıdan da Mekke'ye kıyasla daha uygun bir ortam sunduğu belirtilmektedir.⁵⁰

Mekke şerifi için, Hicaz'ın kısıtlı ekonomik kaynakları ve birçok kabilenin varlığı, korunma ihtiyacıyla ilgili maliyetin herkes tarafından paylaşıldığı bir duruma yol açmıştır. Bu nedenle, şerif ya otoriteler tarafından yapılan ödemeleri ya da bireylerin kendi ödemelerini haklı göstermektedir. el-Ayyâşî, Yemen halkının, şeriflerle olan akrabalık bağlarından dolayı ödeme yapmadıklarını, Hindistan halkının ise deniz yoluyla şerife hediyeler ve değerli eşyalar getirdiğini ve bu nedenle ödemede bulunmadıklarını ifade etmektedir. Mısır, Mağrip ve Şam halkı açısından ise Osmanlı padişahının, şeriflere, Araplara ve yollara sağladığı surre ödemeleri söz konusudur. Fakat Acem hacılarıyla ilgili böyle bir durum yoktu. Ayrıca Safevî Devleti tarafından surre tarzında bir ödeme yapılmıyordu. Bu nedenle yerel yöneticiler Acem hacılarından vergi talep etmekteydiler.⁵¹

Vergi toplama uygulaması, tarihsel süreç içinde sıkça başvurulan bir yöntem olmuştur. Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre, 1672'te Şam'dan Mekke'ye yönelen hac kafilesine, şeriflerin daha önce işledikleri suçlar ve Mekke içerisindeki hacıları

⁴⁸ el-Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, 1: s. 432.

⁴⁹ el-Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, 1: s. 435.

⁵⁰ el-Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, 1: s. 432; 435.

⁵¹ el-Ayyâşî, *er-Rihletü'l-Ayyâşîyye*, 2: s. 32.

öldürmeleri sebebiyle cezalandırmak için, Hüseyin Paşa'nın komutasında 5.120 kişilik bir askerî güç refakat etmiştir. Bu askerî birlik için toplamda 270 kese ayrılırken, Hüseyin Paşa'ya Mekke seyahati, teçhizat ve erzak için 300 kese ödeme yapılmıştır. Ayrıca, İran'dan gelen yaklaşık 2.000 Acem hacıdan her birinden 15 altın vergi alınarak, bu toplam vergi geliri sefer için ayrılan bütçeye eklemiştir.⁵²

Bu rivayetin önemli iki yönü mevcuttur. Birincisi, Acem hacıları daha uzun bir güzergâh olmasına rağmen, Osmanlı hacıları ile birlikte Halep-Şam rotasını kullanmışlardır. Bu durum, Irak yolunun zorlu koşullarının bir yansıması olmalıdır. İkinci olarak, Acem hacılarından her birinden vergi alınması, vergi toplama politikasının bu dönemde de devam ettiğini ve devletin gelir kaynaklarını çeşitlendirmek amacıyla bu tür uygulamalara başvurduğunu gösterir.

Şerif III. Berekât ve Şerif Ahmed b. Galib Döneminde Acem Hacıları (1672-1690)

Şerif Zeyd b. Muhsin'in 1666'daki vefatının ardından, oğlu Sa'd Mekke şerifi olarak görevi devraldı. Sa'd'ın iktidara gelmesiyle Hicaz bölgesinde iç çatışmalar başladı ve bu durum Osmanlı Devleti'ne "mücâvirler" ve hacılardan sürekli şikâyetlerin iletilmesine neden oldu. Bunun üzerine padişah, Şam'dan Hicaz'a bir ordu gönderdi ve 1672 yılında Şerif Sa'd'ı görevden alarak yerine Şerif III. Berekât b. Muhammed'i atadı.⁵³ Şerif III. Berekât, Osmanlı askerî desteğiyle Hicaz'da refah dolu bir dönem başlattı. Hac faaliyetleri ve kabilelerin güvenliği konusunda, Şerif III. Berekât, özellikle Şam hac kervanına Arap kabilelerinin yaşadığı bölgelerinden geçerken eşlik etmekteydi. 1682 yılında vefat eden III. Berekât'ın yerine oğlu Said geçti, ancak Hicaz'ı iyi yönetemediği için 1684 yılında görevden alındı ve yerine Şerif Ahmed b. Zeyd atandı. Bu süreç, Şerif III. Berekât'ın Hicaz'daki yönetim biçiminin bir uzantısı olarak nitelendirilebilir.⁵⁴

Şerif Ahmed b. Zeyd'in yaklaşık dört yıl sonra vefat etmesinin ardından, Ahmed b. Galib Mekke şerifliğini ele geçirme arzusunu açıkça ortaya koydu. Çeşitli yollarla bu amacına ulaşarak 1688 yılında şeriflik makamını ele geçirdi. Ahmed b. Galib görevde yalnızca iki yıl kalabilmiş olsa da, bu iki yıl Hicaz tarihinde önemli bir dönem olarak kabul edilir.⁵⁵

Arap bölgesinde Sünni-Şii ayrılığı, XVII. yüzyıl metinlerinde belirgin bir şekilde görülmektedir. Toplumun sosyal ve dinî dinamiklerini anlamak için, XVII. yüzyıla ait çeşitli kaynaklar incelenmelidir. Bu görüşü doğrulamak için iki örnek vardır; Birincisi, Fakih Necmeddîn el-Gazzî tarafından kaleme alınmış *Hüsnü't-tenebbüh li-mâ verede fi't-teşebbüh* kitabıdır. İkincisi, Ali el-Kârî tarafından yazılan, *Şemmu'l-avarid fi zemmi'l-revafid* adlı kitaptır.⁵⁶

⁵² Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*, 9: s. 108b; 128a; Evliya Çelebi, *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, çev. Ahmed Mursî, (Mısır: Daru'l-âfâki'l-'Arabiyye, ty), s. 71-72; 179.

⁵³ Evliya Çelebi. *Seyâhatnâme*, 9: s. 128a-129a; el-İsâmî, *Samtu'n-nücûmi'l-'avâlî*, 4: s. 528.

⁵⁴ Dahlân, *Hulâsatü'l-keâm*, s. 173-194; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 91-92

⁵⁵ es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 59-60; Dahlân, *Hulâsatü'l-keâm*, s. 194-196

⁵⁶ Ali el-Herevî el-Kârî, *Şemmu'l-'avarız fi zemmi'r-revâfi*, (Londra: Merkez el-Furkân, 2004), s. 28-173; Necmeddîn el-Gazzî, *Hüsnü't-tenebbüh li-mâ verede fi't-teşebbüh*, (Suriye: Daru'n-nevâdir, 2011), 8: s. 359-461.

Şerif III. Berekât döneminde, Sünniler ile Şiiiler ve Acemler ile Osmanlı tebaası arasındaki düşmanlık da açık bir şekilde gözlemlenmekteydi. Mekke'de 1672 yılının sonunda, bir imamın namaz sırasında sehiv secdesi yapması, yanlış anlaşılmalara ve hatta şiddet eylemlerine sebep olmuştur. Şerifler ve Türk askerlerinin, imamın Şii veya Zeydî mezheplerinden birine mensup olduğunu düşünerek saldırı yapmak istemesi, dönemin mezhepsel hassasiyetlerinin derinliğini göstermektedir. Zeydî mezhebine mensup olanların namaz sonrası sehiv secdesi yapması, bu mezhebe mensup kişilerin ayırt edilmesine ve hedef alınmasına yol açmıştır. Bu olay, Mekke'deki toplumsal gerilimi ve mezhepsel ayrışmayı belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır. Mekke'de yaşanan bu belirgin gerilim, o dönemde Zeydî inancını benimseyenlerden, Safevî Devleti'nde On İki İmam Şiiliğini takip edenlere kadar geniş bir yelpazede Şii Müslümanlara karşı açık bir düşmanlığın varlığını yansıttığı ileri sürülmüştür.⁵⁷

Başka bir örnek olarak, Mekke halkı, 1677 yılında korkunç bir manzara ile karşılaştı. Hacerü'l-esved ve Kâbe'nin duvarları, kötü kokulu bir madde ile kirletilmişti. Bu durum, Mekkelilerde ve Türk askerlerinde büyük bir öfke ve endişe uyandırdı. Osmanlı Devleti'nin Mekke'de bulunan yerel yöneticileri tarafından yürütülen soruşturma sonucunda, Mekke'de bulunan bir grup Acem suçlanmış ve bu suçlamalar nedeniyle Acem olanlar, Mekke'nin meydanlarından birinde idam edilerek cesetleri parçalanmıştır.⁵⁸

Şerif III. Berekât'a yakın bir konumda bulunan ve olaya tanıklık eden tarihçi el-İsâmî, Kâbe'nin duvarlarını kirleten maddenin bileşenlerini detaylı bir şekilde açıklamıştır. el-İsâmî, bu olayın Acemleri suçlamak ve kamuoyunu onlara karşı kıskırtmak amacıyla uydurulduğunu ifade edip, bu eylemde Acemlerin masumiyetini vurgulamıştır.⁵⁹

Bu tarz vakalar, genellikle yerel yönetimin belirli grupları veya bireyleri hedef almak amacıyla başvurduğu taktiklerden kaynaklanmaktadır. Safevî kaynakları, Osmanlı Devleti'nin belirli şahsiyetleri ortadan kaldırmak için bu yöntemlere başvurduğuna dair çeşitli rivayetler içermektedir. Örneğin, XVI. yüzyılın ortalarında, Osmanlı Devleti'ne bağlı bir grup, bölgedeki Arap kabilelerinin kıyafetlerine bürünmüş ve hac ibadetini gerçekleştirmek isteyen Safevî Devleti'nin önde gelen vezirlerinden ve Şah Tahmasb'ın (1524-1576) yakın dostu olan Mirza Bey Ebherî'yi hedef almıştır. İddiaya göre, Mirza Bey, ihram kıyafeti giyerek hac ibadetine başlamak üzereyken bu tuzakla karşılaşmıştır. Bu trajik olayda, Mirza Bey ve birkaç yoldaşı öldürülüp suç, Arap bedevilerinin üzerine atılmıştır.⁶⁰

Enîsü'l-Huccâc el yazmasında, 1677 yılına ait benzersiz bir çizimde, Mekke'deki İranlı hacıların çadırları ile kısa bir Farsça açıklama yer almaktadır. Açıklama şu anlama gelmektedir: “İran kafilesi, çoğunlukla deniz yoluyla Kung Limanı'ndan ve bir

⁵⁷ es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 349; Savory, *Safevîler Devletinde İran*, s. 29.

⁵⁸ es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 4: s. 448; Dahlân, *Hulâsatü'l-keîâm*, s. 178.

⁵⁹ el-İsâmî, *Samtu'n-nücümü'l-avâli*, 4: s. 532-534.

⁶⁰ Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, s. 253.

kısmı Bağdat-Necef yolundan gelmiştir. Kıyafetleri basit olup, Rûm ve Araplardan gördükleri baskı ve zararlardan dolayı genel durumları kötü, üzgün ve perişan görünmektedir. Buraya gelmek için oldukça zorlanmışlar ve gelmiş olsalar bile dönmeleri kesin değildir.” Bu açıklama, XVII. yüzyılda hac yolculuğunun ne kadar zorlu ve tehlikeli olabileceğini gözler önüne sermektedir. Acem hacılar, fiziksel ve psikolojik zorluklarla dolu bu kutsal yolculukta çeşitli baskılarla karşı karşıya kalmışlardır.⁶¹

1688-1690 yılları arasında Ahmed b. Galib'in şeriflik makamında bulunduğu dönemde, Safevî veya Hicaz'daki Acem hac kabileleriyle ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşamamıştır. Ancak arşiv belgeleri incelenirken, Güney Irak bölgesiyle alakalı ve Mekke zâbiti olarak görev yapan Mehmed Ağa tarafından mühürlenmiş bir belge bulunmuştur. Belge, Irak'ın bedevi lehçesinde kaleme alınmıştır. Bu belge, Güney Irak'taki önemli Müntefik kabilesinin lideri olan Şeyh Mâni' tarafından yazılmıştır. Şeyh Mâni', Cidde beyine, kendi bölgesindeki durumun olumlu olduğunu, padişahın Irak'taki seferinin başarılı olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin, Acemler ile Araplar arasında uyumlu bir yaşam sürdürmelerine katkı sağladığını ifade etmiştir. Son olarak, Osmanlı Devleti'nin kendilerine tekrar destek olacağına dair umutlarını dilegetirmiştir.⁶²

Bu belge, Acem hacı ve ziyaretçilerinin muhtemelen Irak yönündeki yolculuğunu Arap kabileleriyle, özellikle de Hicaz'a doğru olan güzergâhla ilgili yaşanan sorunlar nedeniyle terk ettiğine işaret etmektedir. Acem hacıları Şam güzergâhına geri döndüğünde, Arap kabileleri, Safevîler ve Osmanlıların güvenini ve desteğini yeniden kazanmak istemiş olabilir. Ancak Şeyh Mâni', istediği sonuca ulaşamadığı ve beklediği Osmanlı desteğini alamadığı için yaklaşık olarak 1698 yılında Osmanlılara karşı büyük bir isyanın öncülüğünü yapmıştır.⁶³

1694 tarihine ait farklı bir belge, o dönemde Mekke'ye hacca giden Acemlerin hem şeriflerden hem de padişaktan tam bir koruma gördüklerini belirtmektedir.⁶⁴ Ayrıca, bu kervanların Irak'a ulaştığı yolun büyük bir bölümünün Müntefik kabilesinin etki alanında olduğuna inanılmaktadır. Dolayısıyla, XVII. yüzyılın son çeyreğinde, Acem hacılarının Güney Irak bölgesinde ciddi sıkıntılarla karşılaştıkları ve bu nedenle Şam-Hicaz yolunu tercih ettikleri gözlemlenmiştir.⁶⁵

Şerif II. Muhsin b. Hüseyin Döneminde (1690-1691) Acem Hacıları Meselesi

1688 yılından sonra Mekke şerifliği makamı etrafında yaşanan güç mücadeleleri, Hicaz ve özellikle Mekke'deki genel duruma ciddi zararlar vermiştir. Şerif

61 Sâfi b. Vâlî el-Kazvînî, *Enîsü'l-Huccâc*, vr. 17a. Hac amacıyla Mekke'ye gelen Hintli hacılardan biri olan Sâfi b. Vâlî, Şerif III. Berekât döneminde 1677 yılında Mekke'de bulunmuş ve hac kervanlarına ilişkin not ve gözlemlerini kaydetmiştir. Bk.: L. York Leach, *Paintings from India, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, (London: 1998, cat. 34), 8: s. 124-9.

62 BOA, TS. MA. e, 303/93.

63 Râşid, *Târîh-i Râşid*, 1: s. 579.

64 BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/78.

65 Basra 1694 yılında Müntefik aşireti tarafından ele geçirilmiş ve 1697 yılına kadar bu aşiret idaresinde kalmıştır. Fazla bilgi için bk.: el-Âmilî, *Tanzîdü'l-'ukûdi's-seniyye*, 1: s. 309-311.

Ahmed b. Galib'in eylemleri ve şeriflik makamına olan güçlü bağılığı, Hicaz'daki durumu daha da çalkantılı hâle getirmiştir. Bu belirsizlik ortamında, bölgedeki diğer şerifler Ahmed b. Galib'in azledilmesini talep etmişlerdir. O dönemde Mekke şerifliği makamı için en güçlü aday, şeriflerin oy birliğiyle kabul ettiği Şerif II. Muhsin b. Hüseyin idi. 1690 yılında Osmanlı Devleti'nin desteğiyle, şerifler Ahmed b. Galib'i görevden alarak Mekke şerifliği görevini Muhsin b. Hüseyin'e devretmişlerdir. Ancak kısa bir süre sonra, genç şerif Said b. Sa'd b. Zeyd, Arap kabilelerinden gelen tehditleri azaltma ve hac kervanlarına güvenlik sağlama vadiyle ortaya çıkmış, ertesi yıl Mekke'ye gelerek şeriflik makamını üstlenmiştir.⁶⁶

Padişah, 1690 yılında Şerif II. Muhsin'e ve Basra valisine hitaben bir ferman göndermiştir. Bu ferman hac niyetiyle yola çıkan Müslümanlara, özellikle de Acemlere karşı kötü muamelede bulunmamaları, Müslümanların birbirlerinden vergi talep etmemeleri, Acemlerin işlerini kolaylaştırıp birbirlerine saygı göstermeleri hususunda uyarılarda bulunmuştur.⁶⁷

1691 yılında İstanbul'a ulaşan bir dilekçede, Irak-Mekke yolunu kullanan Arap ve Acem hacılarının karşılaştıkları sorunlar dile getirilmiştir. Bu sorunlar arasında, hac mevsiminde yaşanan kötü muamele, şerif surresi adı altında şeriflere yüksek meblağlarda ödenen vergi ve koruma adı altında yol boyunca Arap kabilelerine ödenen vergiler bulunmaktadır.⁶⁸ Bu döneme ilişkin Osmanlı-Safevî mücadelelerinin sonuçlarına dair şu çıkarımlar yapılabilir:

Arap kabileleri, Acemlerin zayıf ve kontrol edilebilir bir topluluk olduğuna inanıyordu. Aynı zamanda, zor mali şartlar altında olan Mekke şerifleri, Osmanlılarla ilişkileri kötü olan İran ve civarından gelen Acemlerden kolayca vergi alabileceklerine veya bağış isteyebileceklerine inanmaktaydı. Son olarak, Osmanlı Devleti, hem Osmanlı topraklarından geçen Acem hacılarından alınacak vergiler, hem de Safevî topraklarından Osmanlı mallarının taşınmasıyla ekonomik fayda sağladığının farkındaydı. Bu nedenle, Osmanlı Devleti, bu hacıları korumak ve güvenliklerini sağlamak için yoğun bir şekilde çalışmıştı. Ancak, önceki belgelerde ortaya konulan verilere dayanarak, bu bilincin, Osmanlı Devleti'nin bu çabalarının yetersiz olduğu veya uygulayıcılarına tam olarak ulaşmadığı düşünülebilir.

Şerif Sa'd b. Zeyd'in II. Şerifliğinde Acem Hacıları (1692-1695)

1692 yılında Şerif Said b. Sa'd'ın atanmasından birkaç ay sonra, Osmanlı Devleti Hicaz'daki güvenliği artırmak ve Arap kabilelerini kontrol altına almak amacıyla Hama Valisi Şerif Sa'd'ı ikinci kez Mekke şerifliğine atadı. Şerif Sa'd, oğlu Said'in yardımıyla görevi üstlendi ve özellikle hacıların güvenliğini sağlamak için çalıştı. Ancak, Osmanlılarla ilişkileri aynı konu üzerinde yeniden kötüleşti ve kısa bir süre

⁶⁶ Dahlân, *Hulâsatü'l-keîâm*, s. 195; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 93--95

⁶⁷ BOA, A. DVNS. MHM. d, 101/172; 173.

⁶⁸ BOA, A. DVNS. MHM. d, 102/171; 176.

sonra görevden alındı. Yaklaşık bir yıl sonra yeniden iktidara gelen Şerif Sa'd, XVII. yüzyılın sonuna kadar Hicaz'ı yönetmeye devam etti.⁶⁹

Tarihçi Taberî'nin belirttiğine göre, 1693 yılında Mekke'de bulunan 1.400 Acem hacıdan çoğu Kunfuza Limanı'ndan deniz yoluyla gelmiş, geri kalanlar ise Şam hac kafilesiyle birlikte varmıştır.⁷⁰ Öte yandan, İranlı tarihçi Caferyân, Safevî kaynaklarından yaptığı alıntıda, Muhammed Said Meşizi liderliğindeki bazı Acem hacıların Kirman bölgesinden yola çıkarak Bender Kung'a, oradan Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı'nı geçerek Kızıldeniz'deki Kunfuza Limanı'na ulaştıklarını aktarmaktadır. Bu rivayetler, Acem hac kabilelerinin Arap kabileleriyle ilişkilerinde karşılaştıkları zorlukları ve bu sebeple bazen Kızıldeniz üzerinden seyahat etmeyi tercih ettiklerini yansıtmaktadır.⁷¹

Safevî kaynaklarında, kervanın düzeni ve güvenliğini sağlamak ve saldırılara karşı korumak için her zaman arka sıralarda bulunan *Ağa-i Acem* adlı bir görevlinin varlığından bahsedilir.⁷² Osmanlı kaynakları ise bu kişiyi Acem vekili olarak tanımlar ve onun Şam mollasının denetiminde olduğunu ifade eder.⁷³ Arap kaynaklarına göre, Hicaz bölgesindeki Acem kervanlarının başında bulunan isim, eski Medine-i Münevvere emirlerinden biri olan es-Seyyid Türkî el-Hüseynî'dir. Bu durumda, *Ağa-i Acem*'in yetkisi sona erer ve yerini Türkî Bey gibi yerel bir figüre bırakır. Rivayetlere göre, Türkî Bey, Acem hacılarını bu dönemde rahatsız eder ve onları diğer kervanlardan ayırarak geciktirir, hatta yüksek miktarda para talep eder idi. Bu nedenle, Acem hacıları yol boyunca Arap kabilelerinin saldırılarına karşı savunmasız kalmaktaydı.⁷⁴

Şerif Sa'd, hac için deniz ve karadan gelen Acem hacılarını birleştirmeye ve bu süreci yönetmeye çalıştı. Bu amaçla, oğlu Said'i bu göreve atadı ve hacıları Şam yoluna gitmek yerine Irak rotasına yönlendirmeye çabaladı. Ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı ve Şam hac emiri ile Şerif Sa'd arasında büyük bir anlaşmazlık meydana geldi. Herkesi ikna etmenin mümkün olmadığı bir durumda, Acem hacılar Şam hac kervanı ile geri dönmek zorunda kaldılar. Şerif Sa'd'ın Basra'nın kara yolunu tercih ettirme çabası, bu rotanın canlanmasına olan isteği ve bu güzergâhta bulunan Arap kabilelerine destek olma arzusuyla açıklanabilir.⁷⁵

Osmanlı Devleti, Şerif Sa'd ile iletişime geçerek hac kervanlarının Mekke'den Medine'ye ve oradan Tebuk'e uzanan güzergâh boyunca, özellikle de Medain-i Salih bölgesine kadar eşlik edilmesi gerektiği konusunda Şerif Sa'd'ı bilgilendirmiştir. Ayrıca, olası Arap eşkıyası hareketleri ve hac kervanına yönelik zararlar konusunda

⁶⁹ Dahlân, *Hulâsatü'l-keâm*, s. 201-209; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 85-90

⁷⁰ Taberî, *İthâfû fuzalâ'z-zeman*, 2: s. 172-173.

⁷¹ Caferyân, *Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî*, s. 325.

⁷² el-İsfahânî, *Sefernâme-i Manzum-i Hac*, s. 50.

⁷³ Şam mollasına iki ayrı emirde, Acem vekili Tebrizî Hâcî Mustafa'nın Acem hacılarına yönelik gerçekleştirdiği zulüm nedeniyle tutuklama emri gönderilmiştir. BOA, A. DVNS. MHM. d, 110/1793 ;1826.

⁷⁴ Taberî, *İthâfû fuzalâ'z-zeman*, 2: s. 173-174.

⁷⁵ Taberî, *İthâfû fuzalâ'z-zeman*, 2: s. 173-174.

uyarılarda bulunulmuş ve bu hat üzerinden geçen tüm kervanların korunması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁶

Sa'd b. Zeyd'in III. Şerifliğinde Acem Hacıları Meselesi (1695-1703)

Bu dönemde, Osmanlı-Safevî ilişkileri, Hicaz bölgesindeki Safevî tüccarların ve hacıların güvenliğine dair meselelerle sıkı bir şekilde gündeme gelmiştir. Arap aşiretleri ve şerifler, ticaret kervanlarına ve Acem hacılarına fazla yük bindirerek ekonomik ve siyasi dalgalanmalara neden olmuşlardır. 1695 yılında Hicaz'a gönderilen Nâme-i Hümayûn, Mekke şerifi olarak Sa'd b. Zeyd'in yeniden atanmasıyla ilgilidir. Bu belgede, Acem meselesiyle ilgili iki önemli husus vurgulanmaktadır. İlk olarak, tüm hacıların Medain-i Salih bölgesinde karşılanması ve uğurlanması gerektiği belirtilmiştir. İkinci olarak, Sultan II. Ahmed Han (1691-1695) ile *Şah-ı Acem* arasındaki anlaşmada öngörülen esaslara uygun olarak, Acem tüccarlarını, hacıları ve çevrelerini güvence altına almak ve onların paralarını almamak gerektiği ifade edilmiştir.⁷⁷

Osmanlı döneminde, hac ve ticaret kervanları, özellikle Basra yakınlarında kontrolü elinde tutan Müntefik kabilesi nedeniyle sürekli zorluklarla karşılaşmıştır. Bu zorluklar, Acemlerin seyahatlerinde iki temel değişikliğe neden oldu. İlk olarak, Safevî Devleti'nden Mekke'ye gelen hacı ve tüccarların sayısında azalma yaşandı.⁷⁸ İkincisi, kullandıkları güzergâhları değiştirmeleriydi. Acem hacıları genellikle bu dönemde üç farklı yol izlemekteydi. Birincisi, Şam hac kervanı ile birlikte Mekke'ye giden hac yolu idi. Diğer iki yol ise, deniz yoluyla Kung Limanı'ndan Basra Körfezi'ne varmakta, oradan kara yolunu takip edenler Lahsa ve Necid üzerinden Hicaz'a ulaşmakta; deniz yolunu takip edenler ise Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e ve Kunfuza Limanı'na gelmekteydi.⁷⁹

Acem hacılarının Şam'a gelip oradan hac kabilelerine katılması, sadece bu döneme özgü bir durum değildir. Evliya Çelebi'nin 1672 yılında kaydettiği gibi, 2000'den fazla Acem hacı aynı yolu izleyerek Şam hac kafilesine katılmıştır. Bu, Şam güzergâhının, geleneksel Irak rotası üzerinde herhangi bir tehdit veya engelle karşılaşıldığında bir alternatif olarak tercih edildiğini göstermektedir.⁸⁰

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Acem yahut Safevî hacılarının yolculuğunu ele alan en önemli kaynaklardan biri, Farsça manzum yazılmış olan *Sefernâme-i Manzum-i Hac* adlı eserdir. Bu eserin yazarı, bilgili ve duyarlı bir İsfahanlı kadın olan Şehrbânû Bîgem'dir. *Sefernâme-i Manzum-i Hac*'ta, Acem hacılarının Şam üzerinden

⁷⁶ BOA, A. DVNS. MHM. d, 102/820.

⁷⁷ BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/76; 78.

⁷⁸ es-Sincârî, *Menâihül-kerem*, 5: s. 272. Basra bölgesindeki Müntefik kabilesi şeyhinin liderliğinde gerçekleştirilen isyan hareketleri, Osmanlı Devleti'ni ciddi şekilde tedirgin etmiş ve Basra bölgesinde kontrolü sağlamak ile isyancı unsurları cezalandırmak amacıyla ciddi tedbirler almaya zorlamıştır. BOA, A. DVNS. MHM. d, 106/1279; 108/1, 24.

⁷⁹ BOA, A. DVNS. MHM. d, 110/1767; es-Sincârî, *Menâihül-kerem*, 5: s. 265; Taberî, *İthâfü fuzalâi'z-zeman*, 2: s. 216.

⁸⁰ Evliya Çelebi, *Seyâhatnâme*, 9: s. 108b; Evliya Çelebi, *er-Rihletül-Hicâziyye*, s.72.

Mekke'ye yaptığı seyahatin ayrıntılarına ve özellikle Şam çölünde karşılaştıkları tehlikelere dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu eser, Acem hacılarının hangi güzergâhı takip ettiklerini de şöyle ortaya koymaktadır: Safevî Devleti sınırları içinde Kaşan, Kum, Kaşeh, Kazvin, Soltaniyeh, Zencan, Vast, Tebriz, Ordubad, Nahçıvan ve Erivan; Osmanlı Devleti sınırları içinde ise, Fırat Nehri boyunca Halep'e giden yol, ardından Şam, günümüzde Ürdün toprakları olan güney Şam çölünden geçiş yaparak (Şam hac yolu kullanarak) Medine ve Mekke'ye ulaşmaktadır.⁸¹

Arap coğrafyasında ekonomik durumun kötü olması sebebiyle, Acemlerin tehlikelerle karşılaşması yalnızca Mekke yakınlarındaki kabilelerden değil, aynı zamanda Şam hac yolu boyunca birçok yerleşimden de kaynaklanıyordu. Aclûn, Gazze ve Kudüs kadıları ile Şam hac emirine yazılan fermanlarda, kendi yetki alanlarından geçen Acemleri rahatsız etmemeleri ve vergi almamaları gerektiği vurgulanmıştır.⁸² Bu emirler, sadece Acemlerle sınırlı değildir; ile Buhara, Semerkant, Kabil ve Herat'tan gelen Özbek ve Afgan hacıların da korunmasını içerir. Emirler, hacılardan zorla para alınmasına, vergilendirilmesine veya erzaklarına el konulmasına karşı sert bir uyarıyı da içermektedir.⁸³

Padişahın Acem hacılarıyla ilgili uyarıları sonuçsuz kalması üzerine padişah şerif ile olan yazışmalarında farklı bir yaklaşım benimsediği gözlemlenmektedir. 1697 yılında Mekke Şerifi Sa'd'a hitaben yazılan nâmede diyalogun niteliği değişmiş ve dil daha basit ve uzun açıklamalarla karakterize edilmiştir. Bu belgedeki temel noktalar şunlardır:

Osmanlılar, önceki anlaşmazlıklardan sonra Safevî şahı ile ilişkilerinin iyi olduğunu ifade etmiş ve Safevî topraklarında Osmanlı tebaasının ve tüccarlarının güvende olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde, Osmanlı topraklarındaki Safevî tüccarlarına ve tebaasına da aynı düzeyde kolaylık ve güvenlik sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, Acem hacılarının “şerif hakkı” yahut “surre eksigi كسر الصره” gibi vergilere tabi tutulmaması ve Irak-ı Arap rotasından geri dönmelerinin zorunlu kılınmaması gerektiği altı çizilmiştir. Benzer hataların tekrarlanması durumunda, bu durumun Osmanlı-Safevî uzlaşmasının şartlarının ihlali olarak kabul edileceği belirtilmiştir.⁸⁴

1697 tarihinde gönderilen mektupta, Mekke ile Medine arasında konumlanan Benî Sahr, Benî Harb, Aneze ve diğer kabilelerin, hacıları taciz etmelerinin önlenmesinin gerekliliği vurgulanmıştır.⁸⁵ Aynı yıl içindeki bir diğer mektupta ise, Basra bölgesinin Osmanlı kontrolünden çıkma tehlikesine işaret edilir. Ayrıca mektubun

⁸¹ el-İsfahânî, *Sefernâme-i Manzum-i Hac*, s. 25-74. Bu tür eserlerin yazılmasında kadınların önemli bir rolü vardır ve bazı makalelerde bu rol ele alınmıştır. İster Safevî ister Osmanlı olsun, kadınların aktardığı bilgiler, hac yolculuğunu ve duraklarını anlatma açısından bir bakıma benzerlik göstermektedir. Bk.: Esra Doğan, “Osmanlı Safevi Türk Şâireleri ve Mesnevi Hac Hatıraları”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, (1/17, 2014), 155-182.

⁸² BOA, A. DVNS. MHM. d, 108/558; 605.

⁸³ BOA, A. DVNS. MHM. d, 108/1279.

⁸⁴ BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/101.

⁸⁵ BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/115.

devamında Şeyh Mâni' liderliğindeki aşiretlerin Basra Valisi Hasan Paşa'ya karşı isyanları ve Basra'nın Safevîlere teslim edilme girişimleri, şeriflik görevlerine Lahsa eyaletinin de eklenmesi gibi konular ele alınmıştır.⁸⁶

Safevî Şahı Hüseyin b. Süleyman (1694-1722), 1697 tarihli bir Farsça belgede, Osmanlılar ile yaptığı bir yazışmada, özellikle tebaasının Huveyze ve Basra güzergâhları üzerinden geçerken karşılaştığı tehlikeleri detaylı bir şekilde aktarmıştır. Bu şikâyet, Osmanlı padişahının giderek büyüyen bu meseleye gösterdiği büyük ilginin nedenini teyit etmektedir.⁸⁷

II. Viyana Bozgunu'nun (1683) ardından Osmanlı Devleti 16 yıl boyunca (1683-1699) Avrupa kıtasındaki savaflara yoğunlaşmıştı. Bu dönemde merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber, Basra, Bağdat, Kudüs, Nablus ve Gazze bölgesinde yaşayan Arap aşiretleri isyan ettiler.⁸⁸ Osmanlıların Basra bölgesindeki kontrolünün zayıflaması, bölgenin Müntefik kabilesinin kontrolüne geçmesine yol açmıştır. Bu gelişme, Safevî Devleti'nin çıkarlarını korumak amacıyla askerî müdahalede bulunmasına neden olmuştur. Safevî-Osmanlı yazışmaları, ikili ilişkilerin iyi olduğunu ve bu askerî müdahalenin Osmanlı Devleti'nin rızasıyla gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.⁸⁹

Safevîler, Müntefik kabilesini Basra'da kontrol altına alarak onların siyasi etkilerini sınırlama başarısını elde etti. XVII. yüzyılın son beş yılında, Basra'nın kontrolü, Ali Merdan Han liderliğindeki Safevî askerî güçleri tarafından ele geçirildi. Bölgenin ele geçirilmesinde, Müntefik kabilesinin Safevî tüccarları ve hacılarıyla kötü ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki kontrolünün zayıflığı, Müntefik kabilesinin isyanı ve Basra'nın stratejik önemi gibi sebepler etkili oldu.⁹⁰

1700 yılında Mekke'deki Acem varlığı, Arap kabilelerine mensup olan nüfusunu geride bırakma eğilimi gösterdi. Aneze ve Benî Sahr kabilelerinden bir heyet, şerifle görüşmek amacıyla Mekke'ye gelmiş, ancak şerifin veziri Cevher eş-Şerîfî tarafından tutuklanmıştır. Öte yandan, aynı dönemde Mekke'de Acemlerin gördüğü muamele farklılık göstermiştir. Örneğin, tarihçi es-Sincârî'nin belirttiğine göre, Mekke'deki Acem nüfusu artmış, bunlar camilerde oturup kendi inançlarını tartışarak tebliğ etmişlerdir. Bu sayede Hanefî mezhebinden dört kişiyi Şii mezhebine geçirmişlerdir.⁹¹

Tarihçi Taberî'nin 1703 yılına dair verdiği bilgilere göre, Irak ve Safevî Devleti'nden hiç hacı gelmemesi, o dönemde hac ibadetinin artan zorluklarını ve tehlikelerini yansıtmaktadır. Bu, hacıların bu bölgelerden yola çıkmak için artık zorlu

⁸⁶ BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/118; 119; Râşid, *Târîh-i Râşid*, 1: s. 579-580.

⁸⁷ BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/120; el-Âmilî, *Tanzîdül-'ukûdî's-seniyye*, 1: s. 309-311.

⁸⁸ Ersin Kırcı, *Sadrazamlardan Mektuplar*, (İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020), s. 71.

⁸⁹ BOA, A. DVNS. NMH. d, 5/120; 121; 220; 221.

⁹⁰ es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 255/258. Daha fazla bilgi için bk.: Rudi Matthee. "Between Arabs, Turks and Iranians: The Town of Basra, 1600-1700." (*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London vol: 69, no.1: 2006), s. 53-78; Ali Naqî Na irî. *Mirza Naqî Nasirî, Titles & Emoluments in Safavid Iran: A Third Manual of Safavid Administration*, (Mage Publishers, 2008), s. 85.

⁹¹ es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 255/258.

bir konumda olmalarının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Genellikle tarihçiler, bu dönemdeki hacı eksikliğini, 1701 ve 1702 yıllarında Gazze ve Benî Sahr Urbanı tarafından hacıların yağmalanması gibi olaylarla seyahat rotasındaki zorlukların ve karşılaşılan tehlikelerin artmasına bağlamaktadırlar.⁹²

İranlı tarihçi Resul Caferyân'ın belirttiği önemli bir nokta, Safevî Devleti'nin hacıların Mekke'ye gitmelerini sınırlamak için bazı tedbirler almıştır. Özellikle, Safevî şahının, hacıların Osmanlı topraklarından Hicaz'a gitmelerini engellemek için vergi ve *Atebât-ı Âliye*'yi ziyaret etmeyi teşvikleri gibi dinî ve siyasi önlemler aldığına dair bazı görüşler bulunmaktadır. Bu tedbirlerin, İranlı hacı ve tüccarların Osmanlı ekonomisine katkısını azaltmayı hedeflediği düşünülmektedir.⁹³ Bununla birlikte, tüm bu zorluklara rağmen, Acem hacıları XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyıl boyunca Hicaz bölgesine gitmeye devam etmişlerdir.⁹⁴

Sonuç

Osmanlı yönetimi, başlangıçta İranlı hacıları, düşman bir devletin tebaası olarak görme eğilimindeydi. Osmanlılar ile Safevîler arasındaki askerî mücadele ve çıkar çatışmaları, Osmanlıların, Safevî Devleti liderleri üzerinde baskı kurmanın bir yolu olarak İranlı hacıların hac ibadetlerini ve ziyaretlerini engelleme kararı almasına yol açtı. Osmanlı Devleti, Hac yasağını kaldırmasının ardından, İranlı hacıların güzergâhını Irak rotasının yerine, Anadolu-Şam-Hicaz güzergâhını kullanmaları için teşvik etmeye çalıştı. Bu çaba, hacıların denetlenmesi, vergi ödemelerinin kontrol edilmesi ve genel olarak güvenliklerinin sağlanması amacını taşımaktaydı. Acem hacılar, Irak üzerinden seyahat etmemeye karar verdiler, çünkü Irak rotası, Arap kabilelerinden kaynaklanan tehlikeler nedeniyle güvenli değildi.

Mekke şerifi, çeşitli durumlarda Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığını göstermiş, Osmanlı emirlerini uygulayarak ve hacıların güvenliğini sağlayarak sadakatini sergilemiştir. Kâbe anahtarının Safevîlerin yenilgisinden sonra Osmanlı padişahına gönderilmesi, Mekke şerifinin Osmanlı yönetimine olan bağlılığının da bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak, Mekke şerifi zaman zaman İranlı hacıların seyahatlerine müdahale etmeye çalışsa da, Osmanlı Devleti'nin bu konuya verdiği büyük önem sayesinde bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

⁹² Bk.: Taberî, *İthâfû fuzalâ'z-zeman*, 2: s. 236; Râşid, *Târîh-i Râşid*, 1: s. 594-595; es-Sincârî, *Menâihü'l-kerem*, 5: s. 269.

⁹³ Resul Caferyân, "Huccac-i Şi'î Der Dovrey-i Safevî." (*Mikât*. c:1, Sayı:4, Sıra No: 4, 1372/1994), s. 117-128. Atabât şehirleri, Kaçar döneminde bu mekânlar daha yoğun bir ilgiyle karşılanmıştır ve hac ibadetinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Batkîtar, "İranlı Kadın Hacıların Seyâhatnâmelerinde Bağdat", s. 89.

⁹⁴ Safevî Devleti, başlangıçta dinî ve siyasi rakibi Osmanlı topraklarından geçerek hacca gidecek tebaasını engellemeye çalışmışsa da, zamanla bu politikayı terk ederek hacıların dinî ve örfî haklarını vurgulayan bir siyaset benimsemiştir. Barış dönemlerinde güvenli yolculuklar sağlamak için önlemler almış ve şikâyetleri Osmanlı hükûmetine iletmiştir. Resmî belgelerde, hacıların haklarını korumak için sürekli çaba gösterildiği ve antlaşmalarda bu konuyu gündeme getirdikleri belirtilmektedir. Ancak, Safevî Devleti, özellikle yıkılış döneminde siyasi zaaf ve ekonomik bunalımı nedeniyle tebaasını Osmanlı topraklarında yeterince koruyamamıştır. Doğan, "Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi Hacıları", s. 359-378.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlı Devleti'nin İranlı hacılar ve Safevî tebaası konusundaki tutumu önemli ölçüde değişmiştir. Osmanlı Devleti'nin resmî belgelerinde, Safevî Devleti ile barış sağlandıktan sonra İranlı hacıların korunmasının önemi vurgulanmıştır. Osmanlı-Safevî ilişkilerinin olumlu ilerlediği ve Osmanlı tebaasının Safevî Devleti içinde güvenli olduğu ifade edilmiştir. Mekke şerifi ve Osmanlı Devleti yetkilileri, Acem hacılarının rahatlığı ve güvenliği için çaba sarf ederek bu görevi önemsemıştır.

İranlı hacılar, Osmanlı-Safevî ilişkilerindeki değişikliklerden olumsuz etkilenmiştir. Osmanlı yetkililerinin yönlendirmesiyle hac yapmaktan kaçınmaya veya belirlenmiş geçiş noktalarını kullanmaya zorlanmışlardır. Ayrıca, Arap kabileleri ve Mekke'deki bazı şerifler tarafından, hacıların korunması ve geçişlerine izin verilmesi karşılığında büyük miktarlarda ödeme yapmaları istenmiştir. Bu baskı altında, İran şahı ve Osmanlı sultanına şikâyetlerde bulunarak XVII. yüzyılın sonlarında durumun düzeltilmesi gerektiğini talep etmişlerdir.

İranlı hacılar, zorlayıcı koşullar altında Hicaz'a seyahat ederken çeşitli rotaları denemek zorunda kalmışlardır. Farklı güzergâhları tercih ederek seyahat etmişlerdir; bu rotalar arasında Basra-Kunfuza, Kung- Lahsa/Kunfuza veya Muha su yolları, Irak-Basra-Hicaz ve Anadolu-Şam-Hicaz kara yolları gibi seçenekler bulunmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarında İran şahının, hacca gitmelerini engellemek amacıyla vergilerle baskı kurarak tebaasını etkilemeye çalıştığına ve onları Hicaz'a gitmek yerine İran ve Irak'taki kutsal ziyaretgâhlara yönlendirdiğine dair bazı görüşler mevcut olsa da, Acem hacılarının zorluklara rağmen Hicaz'a gitmeyi sürdürmüşlerdir.

EXTENDED ABSTRACT

The protracted political and sectarian conflict between the Ottoman Empire and the Safavid state prompted the Ottoman Empire to employ various tactics aimed at influencing public opinion within the Safavid realm, particularly through controlling the movement of Safavid pilgrims and merchants (*Ajam*) across Ottoman territories. The Ottoman Empire's control over pivotal regions such as the Hejaz and Arab Iraq posed a significant geopolitical challenge for decision-makers within the Safavid state. Apart from their geographical and economic significance, Arab Iraq held deep religious symbolism in the Iranian mindset due to the presence of graves of esteemed religious figures revered by adherents of the Twelver Shī'ism sect. Similarly, the Hejaz region, esteemed as the foremost sacred area for Muslims, held a special place among the Safavids, comparable in importance to its significance among the Ottomans.

Shifting the focus away from the military engagements of the 16th and 17th centuries to examine the treatment of Iranian nationals, particularly pilgrims, within Ottoman territories can offer a nuanced perspective on the dynamics of the Ottoman-Safavid conflict. Additionally, delving into the circumstances of Safavid subjects during periods of truce or peace between the two powers sheds light on the ramifications of political decisions on social life. It also must illuminate the degree to which these decisions are translated into practice by members of Arab tribes and the Sharifs of Mecca, who played pivotal roles in the region.

Between 1535 and 1624, the Ottoman Empire's control over the Arab Iraq region exerted significant pressure on the subjects of the Safavid state. One notable manifestation of this control was the Ottoman Empire's decision to restrict pilgrimages and Hajj visits for security and political reasons. However, there were periods when pilgrims were permitted to traverse certain areas and routes to reach the Hejaz, with the Levantine Hajj route emerging as a prominent pathway. These decisions concerning pilgrimages were communicated to the statesmen in Arab Iraq and the Sharifs of Mecca, who held effective authority in implementing them.

During the seventeenth century, the Safavids endeavored to reclaim control over Iraq, ultimately succeeding in overthrowing Ottoman rule in the region. These efforts significantly influenced Ottoman-Safavid relations in the early decades of the seventeenth century, leading to the negotiation of numerous agreements and truces. Among these, the Nasuh Pasha Treaty of 1612 stands out as particularly noteworthy. This treaty held significance as it delineated the itinerary for Iranian caravans seeking to perform the Hajj, stipulating their passage through the South Anatolia road and the Levantine Hajj route en route to Mecca.

In the seventeenth century, Iranian pilgrims utilized a variety of routes to reach the Hejaz for Hajj pilgrimage. The diversity of these routes stemmed from a combination of Ottoman Empire recommendations and the challenges and risks encountered by the pilgrims themselves. Safavid pilgrims faced significant harassment from Arab tribes in southern Iraq and the Hejaz, along with substantial financial demands imposed by the Sharifs of Mecca and Ottoman authorities in those regions.

Among the land routes, the Levantine Hajj route and the Basra route were particularly prominent for Safavid pilgrims. Additionally, water routes played a significant role, with the Basra Gulf route being notable. This route typically involved passage through the Al-Ahsa region before continuing on to the Hejaz or extending further to the Arabian Sea and then the Red Sea, ultimately arriving at the port of Al-Qunfudhah. These routes offered pilgrims alternatives based on factors such as safety, convenience, and financial considerations amidst the complex socio-political landscape of the time.

The Ottoman Empire's stance on the subjects of the Safavid state exhibited a fluidity that shifted in response to military maneuvers or diplomatic initiatives between the two powers. Throughout the seventeenth century, directives concerning Safavid pilgrims were predominantly dispatched to the Sharifs of Mecca, who oversaw their implementation within their respective spheres of influence. This study scrutinizes the attitudes of Arab tribes and prominent Sharifs of Mecca towards Safavid pilgrims during this period.

During the reign of Sharif Zeid (1632-1666), there was a concerted effort to adhere diligently to Ottoman directives. Orders issued during his tenure primarily aimed at either barring Safavid pilgrims from entering the Hejaz or closely monitoring their movements to ensure they faced minimal disruption from Arab tribes and sharifs. Sharif Zeid demonstrated his allegiance to the Ottoman Sultan by symbolically sending the key of the Kaaba, signifying his commitment to Ottoman authority. Even following the conquest of Baghdad and the expulsion of the Safavids, Sharif Zeid continued to uphold the subordination of the Hejaz region to Ottoman authority during a pivotal and transformative period in the Arab region's history.

During the reigns of Sharif III. Barakat, Sharif Ahmed bin Ghalib, and Sharif Muhsin from 1672 to 1691, the treatment of Safavid subjects was guided by two fundamental principles. Firstly, Ottoman government directives prioritized the protection of pilgrims and the facilitation of their religious duties, as stipulated in treaties and agreements between the Ottoman Empire and the Safavid state. Secondly, the prevailing Sunni sentiment towards Shiite adherents, coupled with the attitudes of Arab tribes and religious scholars in the Hejaz and southern Iraq, significantly influenced their treatment. These groups often rejected the Safavids, viewing them either as representatives of a foreign power from whom financial gains could be extracted or as adherents of a deviant faith deserving of retribution.

The correspondence between the Ottoman Empire and the Sharifs of Mecca, notably Sharif Saad bin Zeid, along with historical narratives from Arab and Persian sources, presents compelling evidence of the considerable challenges faced by Safavid pilgrims in the closing decade of the seventeenth century. Several factors compounded these difficulties, with the primary issue being the enduring hostility from Arab tribes in southern Iraq and the Hejaz. Additionally, despite the existence of reconciliation and truce agreements between the Ottomans and Safavids, the enforcement efforts by the Sharifs of Mecca were found lacking, exacerbating the plight of pilgrims. Despite facing numerous challenges and obstacles, the Ajam pilgrims persisted in their journey to Hejaz and the sacred sites.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümâyûn Sicillatı Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d), 7/2717; 12/896; 24/124 ; 89/238; 101/172, 173; 102/ 171, 176, 820; 106/1279 108/1, 24, 558, 605, 1279; 110/1767, 1793, 1826.

Nâme-i Hümâyûn Defterleri (A. DVNS. NMH. d), 5/76; 78; 101; 115; 118; 119; 120; 121; 220; 221.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS. MA. e), 535/28; 854/79; 303/93.

Topkapı Sarayı Müzesi, Kutsal Emanetler, Millî Saraylar Koleksiyonu:

Kâbe Anahtarı ve Kesesi: No 21/16.

Diğer Kaynaklar:

Alrawashdeh, Attallah: “17. Yüzyılın Ortalarında Hicaz’da Osmanlı Devleti: Şerif Zeyd bin Muhsin (1632-1666) Dönemi Üzerine Bir Çalışma”, *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, 33, 1 (2023), 1-23.

el-Âmilî, Raziyyuddîn b. Muhammed: *Tanzîdü'l-‘ukûdi’s-seniyye bi-temhîdi’l-Devleti’l-Hasaniyye*, neş. Mehdî Recâ’î, Kum: Merkez-i Tahkik-i Ensâbi’l-Eşrâf, 2009.

el-Ayyâşî, Abdullah b. Muhammed: *er-Rihletü’l-Ayyâşiyye*, nşr. Said Fazilî ve Süleyman Kuraşi, 2 cilt, Abu Dabi: Dâru’s-Suveydî, 2006.

Batkıtar, Fatma: “İranlı Kadın Hacıların Seyahatnâmelerinde Bağdat: Sosyal Hayat ve Mezhep”, *Şarkiyat Mecmuası*, 43, (2023), 85-100.

Caferyân, Rasul: “Huccac-i Şi’î Der Dovrey-i Safevî”, *Mikât*, 1, 4, (1372/1994), 117-128.

Caferyân, Resul: *Kaveşhây-ı Tâze Der Bâb-ı Ruzigâr-i Safevî*, Kum: Eryan, 2015.

- Çolak, Songül: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi Menzîlnâmesi (1638)*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2016.
- Dahlân, Ahmed b. Zeynî: *Hulâsatü'l-kelâm fî beyâni ümerâi'l-Beledi'l-Harâm*, nşr. Ebû Abdullah Muhammed Hasan, Suudi Arabistan: Arzu'l-harameyn li't-tibâ'a ve'n-neşr, ty.
- De Gaury, Gerald: *Rulers Of Mecca*, çev. Muhammed Şihab, Mısır: Medbûlî, 2000.
- Doğan, Esra: "16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevi/Acem Haclılarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1, (Mart 2019), 359-378.
- Doğan, Esra: "Osmanlı Safevi Türk Şâireleri ve Mesnevi Hac Hatıraları", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 1/ 17, (2014), 155-182.
- Doğan, Esra: "Râhhây-ı Hac Der Dovre-i Safevî", *Mikât-i Hac*, sayı 57, (1385/2006), 98-116.
- Eskandar Beg Monshi: *History of Shah Abbas the Great (Tārīk-e 'Alamara-ye Abbasi)*, translated by Roger M. Savory, Colorado: Westview Press, 1930.
- Evlıya Çelebi: *er-Rihletü'l-Hicâziyye*, çev. Ahmed Mursî, Mısır: Daru'l-âfâki'l-'Arabiyye, ty.
- Evlıya Çelebi: *Seyâhatnâme (Osmanlıca Tıpkıbasım)*, 10 cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Faroqhi, Suraiya: *Hacılar ve Sultanlar Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, çev. Gül Çağlı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1995.
- el-Gazzî, Necmeddîn: *Hüsni't-tenebbüh li-mâ verede fî't-teşebbüh*, Suriye: Daru'n-nevâdir, 2011.
- Gökçek, Mehmet Fatih: "IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne Dair Anonim Bir Eser: Feth-ı Bağdâd Kıssası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Ocak 2018), s. 269-296.
- Hibrî, Abdurrahman Efendi: *IV. Murad'ın Bağdad Seferi, Târih-i Feth-i Bağdad*, haz. Ahmet Üstüner, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- İlhan, Avni: "Atebat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: (1991), 4.Cilt, 49-50.
- el-İsâmî, Abdülmelik b. Hüseyin: *Samtu'n-nücümü'l-'avâlî fî enbâi'l-evâil ve't-tevâlî*, nşr. Adil Ahmed, 4 cilt, Beyrut: Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1998.
- İsfahânî, Şehrbânû Bîgem: *Sefernâme-i Manzum-i Hac*, neş. Resul Caferyân, Tahran, 2007.
- Kadıızâde Ahmed Çelebi: *Fetihnâme-i Bağdad*, Mısırlı Bir Divan Çavuşunun Kaleminden IV. Murad'ın Bağdad Seferi, haz. Mehmet Fatih Gökçek, İstanbul: Libra Kitap, 2021.
- el-Kârî, Ali el-Herevî: *Şemmu'l-'avâriz fî zemmi'r-revâfız*, Londra: Merkez el-Furkân, 2004.
- Kâtip Çelebi: *Fezleketü't-Tevârîh*, nşr. Seyyid Muhammed, Mısır: Cenûbu'l-vâdî Üniversitesi, 2003.
- Kırca, Ersin: "Dönemin Yazarlarının Gözünden Kemankeş Kara Mustafa Paşa (1639-1644)", *Hazine-i Evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, (2023), 33-62.
- Kırca, Ersin: *Sadrazamlardan Mektuplar*, İstanbul: Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, 2020.
- Küpeli, Özer, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies International Journal of History*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, 227-244.
- Küpeli, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- L. York Leach, *Paintings from India, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, volume 8, London, 1998.
- el-Murâdâbâdî, Rafî'uddin: *er-Rihletü'l-Hindiyye ile'l-Cezîretü'l-'Arabiyye*, çev. Semîr İbrahim, Kahire: el-Meclisu'l-'alâ li's-sekâfe, 2004.
- en-Nablusî, Abdulganî: *el-Hakika ve'l-mecâz fî'r-rihle ilâ Bilâdi's-Şâm ve Mısır ve'l-Hicâz*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb,1986.

- Naîmâ, Mustafa: *Târih-i Na'îmâ*, nşr. Mehmet İpşirli, 6. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Naşirî, Ali Naqî: *Mirza Naqî Nasirî, Titles & Emoluments in Safavid Iran: A Third Manual of Safavid Administration*, Mage Publishers, 2008.
- Pitts, Joseph: (*A faithful account of the religion and manners of the Mahometans*) *Rihletü Joseph Pitts ilâ Mısır ve Mekke ve'l-Medine*, çev. Abdurehman Abdullah, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'âmme lil-kitâb, 1995.
- Râşid Mehmed Efendi: *Târîh-i Râşid ve Zeyli Râşid Mehmed Efendi Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi*, Haz. Abdülkadir Özcan ve diğeri, İstanbul: Klasik, 2013.
- Rudi Matthee: "Between Arabs, Turks and Iranians: The Town of Basra, 1600-1700." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London vol: 69, no.1, 2006. 53-78
- Savory, Roger: *Safevîler Devrinde İran*, çev. Özgür Kolçak, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Silâhdar, Fındıklılı Mehmed Ağa: *Nusretnâme İnceleme Metni (1106-1133/1695-1721)*, haz. Mehmet Topal, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018.
- es-Sincârî, Ali b. Tâceddin: *Menâihü'l-kerem fî ahbâri Mekke ve'l-beyt ve vülâti'l-harem*, nşr. Cemil Abdullah el-Mısırî, 6 cilt, Mekke: Câmî'atü Ümmü'l-kurâ, 1998.
- Taberî, Muhammed b. Ali: *İthâfû fuzalâ'z-zemân bi-târihi vilâyeti Benî'l-Hasan*, tah. Muhsin Muhammed, 2 cilt, Kahire: Daru'l-kitabi'l-câmi'î, ty.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- ez-Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmud: *el-A'lâm*, 8 cilt, Beyrut: Darü'l-ilm lil-melayîn, 2002.

EKLER

Ek 1: Topkapı Sarayı Müzesi, Kutsal Emanetler, Millî Saraylar Koleksiyonu (Kâbe Anahtarı ve Kesesi): No: 21/16

Ek 2: 1677'de Mekke'de İran hac kafilesi.

(L. York Leach, *Paintings from India, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, (London: 1998, cat. 34), 8: s. 124-9.)